

TEORETICKÁ VÝCHODISKA VÝZKUMU FANTAZIE

J. VIEWEGH

Psychologická laboratoř ČSAV, Brno

Teoretické úvahy, které zde podáváme, vyplynuly z úkolu experimentálně analyzovat vztah mezi fantazií a některými vlastnostmi osobnosti. (Výsledky výzkumu budou — po jeho dokončení — podkladem samostatného sdělení.) Náš pokus o obecně pojatou koncepci fantazie je proto nutné považovat za pracovní hypotézu, jejíž nosnost a oprávněnost ověří experimentální výsledky i další teoretické rozpracování základních otázek.

Vymezený rozsah příspěvku nám dovoluje podat problematiku jen ve zcela stručné, heslovité podobě, bez širšího dokladového materiálu. Podstata řešených otázek tím však není narušena.

„EPIFENOMENÁLNÍ“ POJETÍ FANTAZIE

Je nesporným a překvapujícím faktem, že v době intenzivního zájmu o otázky kreativity, psychologické problémy umění a lidské činnosti vůbec, existuje poměrně málo prací, které se zabývají výzkumem fantazie *centrálně*. Domníváme se, že jistá stagnace ve výzkumu fantazie je mimo jiné důsledkem „epifenomenálního“ přístupu, který vidí ve fantazii pouze přídatný jev (epifenomén) nějaké jiné funkce (či řady funkcí). Fantazie je např. pokládána za specifický doplněk kognitivních funkcí a různým způsobem včleňována do linie: vjem — paměť — představa — myšlení. Tato kognitivistická forma „epifenomenálního“ přístupu se udržuje ve starších i modernějších pojetích fantazie. (Nemůžeme zde bohužel podávat historický přehled těchto pojetí; omezujeme se pouze na několik příkladů.)

V experimentálním výzkumu se „epifenomenální“ pojetí projevuje snahou izolovat fantazii od „základní“ funkce, z níž vyrůstá. Např. ve výzkumu Schmidt-Durbanové (1939; cit. Ewert, 1967) měly p. o. reprodukovat slova, čísla a různé figury; všechno, *co uváděly navíc, než bylo v předloze*, se považovalo za fantazijní naprodukcii, která byla takto izolována od výkonů paměti.

Samotná procesuální stránka (jak ji preferuje „epifenomenální“ přístup), totiž fakt, že fantazie pracuje s materiálem, který jí z vnějšího světa zprostředkují vjemy a ostatní psychické funkce, nestačí ještě k objasnění úlohy fantazie v psychickém životě člověka. Položíme-li si např. otázku, jakou funkci plní fantazie jako epifenomén kognitivních procesů, jsme nuceni konstatovat, že hraje úlohu rušivého a nelogického elementu (z hlediska těchto procesů), protože člověku znesnadňuje postihovat realitu v jejích skutečných proporcích, narušuje adekvátní odraz objektivní reality naší psychikou. Na obdobnou otázku jednostranného kognitivismu narazil Bagiašvili (1973). Při zkoumání poznávací funkce básnické řeči nevystačíme s principy, které uplatňujeme při analýze teoretického poznání. V této souvislosti autor navrhuje rozlišovat mezi poznáním teoretickým a poznáním emotivním (uměleckým).

Ani *osobnostní* přístup se nevyhnul „epifenomenální“ deformaci. Tuto skutečnost lze dokumentovat na vývoji některých projekčních testů osobnosti (ROR, TAT apod. — viz Bohm, 1967, zejména historický úvod; Murray, 1943), které byly původně konstruovány jako metodiky výzkumu fantazie. Okolnosti, že p. o. projikuje do fantazijních obsahů svoje osobnostní tendence (postoje, přání

apod.), bylo využito jako prostředku k výzkumu osobnosti; studium samotné fantazie se odsunulo stranou.

Výrazný „epifenomenální“ akcent je patrný i v některých teoriích osobnosti. Např. v homeostaticky koncipovaném pojetí psychoanalýzy nemá fantazie v podstatě jiný účel než vést k náhradnímu uspokojení pudových potřeb všude tam, kde adekvátnímu uspokojení něco brání. Psychoanalýza tak fantazii úzce váže na bazální pudové tendence.

POKUS O VLASTNÍ KONCEPCI FANTAZIE

„Epifenomenální“ přístup je tedy v podstatě redukcionismem: fantazie je redukována na nějakou jinou psychickou funkci či aktivitu. Jak se vyhnout tomuto zúženému pojetí? — Pokusíme se několika stručnými body nastínit vlastní koncepci. V obecných východiscích se opíráme o leninskou teorii odrazu (Lenin, 1954; Rubínštein, 1961), jejíž základní složky se stávají cílem výzkumu naší současné psychologie a filozofie, jak o tom svědčí např. i referáty přednesené na tomto sympoziu (viz např. Linhart, Břicháček, 1974; Zeman, 1974).

1. Domníváme se, že obecně pojaté řešení otázky funkce fantazie v životě člověka není uskutečnitelné bez psychologické analýzy vztahu „subjekt—objekt“ (konkrétně — bez analýzy vztahu jedince k objektivní realitě). Fantazii lze co nejobecněji pojmut jako jednu ze *specifických reakcí člověka na objektivní realitu*. Podstata fantazie jako osobnostně podmíněné aktivity spočívá ve schopnosti jedince *emancipovat se od objektivní reality* tím, že vytváří zvláštní prožitkové — fantazijní — útvary jako *subjektivně pojatou protiváhu skutečnosti*. Z hlediska individua jde o zvláštní *formu seberealizace* projevující se vytvářením (subjektivně pojatého) „*fantazijního prostoru*“. Člověk realizuje fantazijním aktem i takové záměry, pro něž momentálně nejsou (a v budoucnu třeba ani nikdy nebudou) v objektivní realitě předpoklady; osvobozuje se tak od jednoznačně vymezených podmínek objektivní reality, má možnost — oproti zvířeti — „odkládat reakci“ (Rugg, 1963), a to dokonce ad infinitum.

2. Schopnost fantazijní emancipace — jakkoli by se na první pohled mohlo zdát, že narušuje člověkův vztah k objektivní realitě — má pro homo sapiens jedinečnou a v přírodě s ničím nesrovnatelnou přednost. Dovoluje člověku aktivně do vnějšího světa zasahovat, tvořivě jej přetvářet. Lidský jedinec je s to tvořivě pracovat s materiálem skutečného světa i s uměle vytvořenými, emancipačně pojatými fantazijními strukturami, budovat mosty mezi tím, co je, co má být a dokonce i tím, pro co v objektivní realitě není zdánlivě žádných reálných předpokladů. Objasnění fantazie v její *primární emancipační funkci* vytváří předpoklady pro hlubší pochopení a studium i jejích *sekundárních aspektů*: např. pro studium fantazie v kognitivních procesech, v tvůrčím aktu apod.

3. Vytvořený fantazijní útvar může zpětně rozhodujícím způsobem ovlivňovat osobnostní strukturu člověka, a to buď kladně, nebo záporně (např. tvůrčímu jedinci umožňuje fantazie významně zasahovat do vnějšího světa; pro neplodného snílka je fantazijní nadstavba náhradou reality).

„FANTAZIJNÍ PROSTOR“

Vymezili jsme fantazii — v její primární funkci — jako lidskou schopnost emancipace od skutečnosti. Jde o seberealizační tendenci vytvořit z vnějšku nikým a ničím nezczitelný a neohrožitelný „prostor“, ve kterém by se jedinec mohl projevat relativně nezávisle na podmínkách objektivní reality (Lenin

v souvislosti s fantazií spíše o „možnosti . . . odletu od života“ — Lenin, 1954, s. 300). V našem příspěvku operujeme s modelovou představou „fantazijního prostoru“. Pokusme se několika závěrečnými poznámkami blíže specifikovat tento „prostor“, a to na příkladu psychologické analýzy stylistických prostředků z oblasti umělecké literatury: přirovnán, metafory a symbolu. (Příklad z této oblasti volíme proto, že naše experimentální metodika k výzkumu fantazie je konstruována na principu fantazijního dotváření metafor a symbolů. V tomto sdělení se ovšem zabýváme jen teoretickou stránkou problému.)

Estetický účinek uvedených stylistických prostředků spočívá v posunu významů ve vyjádření. Tento posun významů nám však současně umožňuje názorně „zobrazit“ různé formy „fantazijního prostoru“ (odstupu od reality). V případě popisu je fantazijní „prostor“ nulový, protože se pokoušíme — nazíráno z aspektu teorie odrazu — o co nejadekvátnější obraz popisovaného objektu. Jednoznačné pojmenování reprezentuje totiž jednoznačnost vlastností objektu i jednoznačnost našeho vztahu k němu (a naopak). — *Přirovnání* (umělecké přirovnání) — i když je vlastně rozšířeným popisem — nám již umožňuje určitou míru *odstupu* od objektu tím, že tento objekt uvádíme do různých vztahů k sobě nebo jiným objektům a jejich vlastnostem a „zpochybňujeme“ tak jednoznačnou vymezenost objektu. — U *metafory a symbolu* je fantazijní „prostor“ ještě výraznější proto, že konotace se rozbíhají od významového jádra více směry (u metafory), nebo dokonce dochází (v případě symbolu) k rozdělení denotátu na více částí (Hrabák, 1973). To umožňuje pojmut objekt jako „otevřený systém“, který lze doplňovat novými a dalšími významy (vlastnostmi a vztahy) a emancipovat se tímto způsobem od jednoznačně vymezených podmínek daných realností objektu.

Zmíněné stylistické prostředky (vedli jsme jako příklad pouze několik z nich) nám zrcadlí ve speciální oblasti literárně uměleckého projevu formu „fantazijního prostoru“, způsob, jímž lze fantazijně objekt doplňovat, domýšlet, přesahovat — a emancipovat se od něho.

Cíl dalšího výzkumu bude spočívat v experimentálním ověřování i teoretickém rozpracování východisek, která jsme zde ve stručném výtahu naznačili.

L I T E R A T U R A

- B e g i a š v i l i, A. F., Filosofija i poezija. Filosofskije problemy poetičeskoj reči. Izd. „Mecniereba“, Tbilisi 1973.
- B o h m, E., Lehrbuch der Rorschach-Psychodiagnostik, 3. vyd. — H. Huber, Bern und Stuttgart 1967.
- E w e r t, O. M., Phantasie und Intelligenz bei Jungendlichen. J. Beltz, Weinheim und Berlin 1967.
- H r a b á k, J., Poetika. Čs. spisovatel, Praha 1973.
- L e n i n, V. I., Filosofické sešity. Státní nakl. politické literatury, Praha 1954.
- L i n h a r t, J., B r i c h c í n, M., Vztah kategorie odrazu a kategorie činnosti v psychologii. Referát na společném sympoziu řešitelů hl. úkolů VIII-4-2 a VIII-1-6 „Psychologické aspekty činnosti člověka a její regulace“, Liblice u Mělníka, 4.—7. 11. 1974.
- M u r r a y, H. E., Thematic apperception test manual. Harvard University Press, Cambridge, Massachussets 1943.
- R u b i n š t e j n, S. L., Bytí a vědomí. Státní pedagog. nakl., Praha 1961.
- R u g g, H., Imagination. Harper & Row, New York - Evanston - London 1963.
- S c h m i d t - D u r b a n, W., Experimentelle Untersuchungen zur Typologie der Wahrnehmung. Neue Psychol. Stud. XV/2, 1939; cit. Ewert, O. M., Phantasie und Intelligenz bei Jugendlichen. Beltz, Weinheim und Berlin 1967.
- Z e m a n, J., Odraz, informace a poznání. Referát na společném sympoziu řešitelů hl. úkolů VIII-4-2 a VIII-1-6 „Psychologické aspekty činnosti člověka a její regulace“, Liblice u Mělníka, 4.—7. 11. 1974.

РЕЗЮМЕ

Теоретические предпосылки исследования фантазии

И. Вайвер

Статья посвящена анализу теоретических предположений, лежащих в основе экспериментального исследования фантазии. Автор критикует «эпифеноменологический» подход, видящий в фантазии только эпифеномен иной функции. В соответствии с теорией отражения автор предлагает понимать фантазию как способ реакции человека на объективную реальность, как специфически человеческий акт эмансипации, с помощью которой — посредством субъективных переживаний (фантазии) — он формирует модельную противоположность реальности. В заключении статьи пишется о том, что языковые стилистические средства (например, метафоры и символика) можно понимать как разные формы эмансипации субъекта от действительной реальности. Указанные теоретические предположения послужат основой для дальнейшей экспериментальной и теоретической разработки.

SUMMARY

The theoretical starting point in the study of phantasy

J. Viewegh

The article deals with the theoretical approaches used in the experimental study of phantasy. The author criticises the "epiphenomenal" conception which sees in phantasy merely the epiphenomenon of another function. The author proposes, in line with the theory of reflection, to conceive phantasy as generally as possible as a specific mode of human reaction to the objective reality, as a specific human act of emancipation, with which homo sapiens creates — through the media of subjective experience (phantasy) — a model counterbalance to reality. In conclusion the author maintains that the means of language and style (e. g. metaphores and symbols) can be comprehended as different forms of individual emancipation from reality. The theoretical starting points indicated will serve as the basis for further experimental and theoretical studies.